

ARISTOPHANÉS PÁLYAKEZDÉSE.

I.

Már négy esztendeje tartott a peloponnésosi háború, s már két esztendeje volt halott Periklés, akinek a nevéhez az athéni történelem fénykora fűződik, de akit e fénykor politikai eredményeit megsemmisítő háború kirobbantásáért is felelőssé tettek, amikor először jelent meg a színpadon Aristophanés művészte. A költő, akinek alkotásaiban a szatirikus költészet sajátos feltételei között a következő korszak minden nevezetesebb eseménye és jelensége úgyszólván hiánytalan teljességgel tükröződik, ekkor, i. e. 427-ben, még nem töltötte be 20. esztendejét, azaz nem érte még el a nagykorúságot, s így a fennálló szabályok szerint nem is vehetett részt a Dionysos-ünnep vígjátéki versenyein. Mint maga írja később, érett művészte egyik legkiemelkedőbb alkotásának, a *Felhőknek* a kardalában: olyan volt ekkor még, mint a leány, akinek nem lett volna szabad szülnie, ezért szégyenlősen kitette elsőszülöttjét, s akadt más, aki magához vette a kitett gyermeket és az athéni színház közönségére bízta, amely jóindulattal fogadta és fölnevelte.

Aristophanés komikai tehetségének ez az „elsőszülöttje”, melynek így mindjárt kedvező fogadtatásáról is értesülünk, a *Lakomázók* c. vígjáték. A kiskorú költő helyett, akinek háttérben kellett maradnia, Philónidés nevű pályatársa vállalta el a színrehozatalt, a kar és a színészek betanítását, ami az athéni színházi életben általában a szerző feladata volt. A darab elveszett, csak szűkszavú kivonatokból és Aristophanés vígjátékaiban az attikai nyelv régi emlékei után keresgélő grammatikusok egy-két soros idézeteiből alkothatunk magunknak némi fogalmat róla. A *Felhők* már említett kardalának egy utalásából tudjuk, hogy két ellentétes jellemű ifjú — egy „józan” és egy „lazaerkölcsű” — vitte benne a főszerepet. Késői grammatikusok, akik nem a vígjáték tartalma, hanem ritka szavai, így mindjárt a *Daitalés* cím iránt érdeklődtek, elmondják azt is, hogy a kart annak az attikai községnek a lakói szolgáltatták, amely nevét az eszem-iszommal szerzett kétesértékű jóhírének köszörülhetette. „Lakomázók” tehát egy — nyilvánvalóan csak a költői képzeletben élő — falunak a neve, s a falu lakói, akiből a vígjátéki kar állt, ugyanúgy adtak címet a vígjátéknak, mint két évvel később egy másiknak

egy másik attikai község, Acharnai, étel-ital örömei iránt nem kevesebb érzéket tanúsító polgárai.

Arról is hallunk, hogy a dráma színhelye Héraklés temploma volt, s minthogy a grammatikusok, akik még az egész vígjátékot ismerték, elsősorban válogatott jófialatok, ízletes halak neveit tudták kijegyezni belőle, elképzelhető az ínyesiklandó lakoma, amelynek csábításaival szemben a józanabb ifjúnak ellenállást kellett tanúsítania s amelynek a másik bizonyára nyakló nélkül adta oda magát. Vannak töredékek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a két ifjú testvér volt, s a két életforma vetélkedésénél a két ellentétes jellemű testvér apja is jelen volt. A szofista Prodikos valamivel korábban Héraklést úgy ábrázolta, amint a válaszüton egy-egy az Erényt és a Boldogságot jelképező nőalak igyekezett a maga pártjára vonni, s a hős az Erény göröngyös ösvényét választotta a Boldogság sima és csábító útja helyett — így érdemelte ki, hogy küzdelmes élete után az olimposzi istenek halhatatlansággal jutalmazták és maguk közé emeljék. Vajon a két testvér a Héraklés-templomban lejátszódó komédiában ugyanezt a két utat jelképezi-e, s ha igen, a vígjáték fenntartás nélkül a józan testvér példájának a követésére kíván-e buzdítani, mint Prodikos pedagógiai célzatú elbeszélése? Mindenesetre hangsúlyoznunk kell, hogy adataink szerint a „Lakomázók” kara Héraklés templomában nem a józanság erényeit gyakorolta, hanem „lakomázott”, s ha ezt tette, akkor sem tagadta meg egészen az istent, aki templomába befogadta. A komédia-szerzők ugyanis a nagyerejű hős emberfeletti étvágyáról is sok tréfát tudtak, s arról az askétaeszményről, amelyet Prodikos elbeszéléseinek megfelelően később egyes — különösen cinikus — filozófusok hoztak Héraklés alakjával kapcsolatba, annál kevesebbet. Így pl. Aristophanés egy fiatalabb kortársa, Strattis egy parányi, szókinccs tekintetében is a *Lakomázókkal* rokonságot tartó töredékében úgy állítja elénk Héraklést, amint éppen egy egész rakás halat és kecskesültet nyel le egyszerre.

A *Lakomázókban* mindenesetre a vígjátéki konfliktusnak kellett a két testvér ellentétes jellemén megfordulnia, s így nem pusztán pedagógiai jelképek, mint a *Lakomázók* egyik-másik motívumát, úgy látszik, megisméltő *Felhőkben* az Igaz Beszéd és a Hamis Beszéd allegorikus alakja. Fontos volna tudnunk természetesen, hogy melyikük mellé áll rokonszenvével az apa, s egyáltalán, az ő ajkára kell-e képzelnünk azt a töredéket, mely ha nem is a mértéktelen dőzsölésre, de Dionysos szívet vidámító ajándékának, a bornak a megbecsülésére tanít, amikor Alkaiosnak és Anakreónnak a dalait kéri számon. A *Felhőkben* mindenesetre az apa az, aki Simónidés dalát szeretné borozgatás közben hallani engedetlen fiától, s bár itt ez a motívum kissé más összefüggésbe illeszkedik, feltehető, hogy apa és fiú között merült fel már a *Lakomázókban* is, s ha igen, ez a két testvér komédiájában csak azt fejezhette ki, hogy az apa — ha nem is állt éppen a Ledér oldalára — a Józan testvér túlzott józanságával szemben az élet bölcs élvezetére tanít. Csirájá-

ban tehát már itt felmerülhetett az a derűs pedagógiai szemlélet, amely utóbb az új-komédiára lesz jellemző, amelyről pl. Plautus *Pseudolus*-ában Callipho és Simo vitája tanúskodik, s amely a „két testvér” motívumát is továbbfejlesztve Menandrosnak Terentius által felhasznált *Adelphoi* c. vígjátékán végigvonul.

Még kevesebbet ismerünk Aristophanés következő, i. e. 426-ban bemutatott, *Babylóniak* c. vígjátékából, amelynek betanítására — még mindig a fiatal költő helyett — ezúttal egy Kallistratos nevű színész vállalkozott. De ha nem is ismerjük magát a vígjátékot, jellegére és tendenciájára következtethetünk abból a hatásból, amelyet kiváltott: a Periklés halálát követő korszak vezető politikusa, a háború további áldozataiért és a szövetséges városállamok kizsákmányolásának a fokozódásáért elsősorban felelős Kleón a személye és politikája ellen intézett támadást látott benne s ezért minden rendelkezésre álló eszközzel a vígjáték szerzőjének az üldözésébe fogott. Nyilvánvaló, Kallistratos, ha osztozott is a felelősségben, azt teljes egészében magára nem vállalhatta, Aristophanés szerzősége kitudódott, s Kleón, hogy veszélyes ellenfelébe beléfojtsa a szót, vádat emelt ellene, forrásaink egy része szerint avval az ürüggyel, hogy jogtalanul lép fel athéni polgár gyanánt. S bár Aristophanés megnyerte a pört — azaz említett forrásaink szerint sikerült polgárjogát igazolnia —, Kleón ekkor vitt keresztül olyan törvényjavaslatot, amely a jövőre nézve megtiltotta, hogy a drámai versenyek hagyományos alkalmául szolgáló Nagy-Dionysia ünnepén athéni politikust személyében támadó vígjátékot bemutassanak.

A tilalom indokolása az volt, hogy ezen az ünnepen részt vettek a szövetséges városok és szigetek küldöttei is, akik éppen ekkor hozták fel évi hozzájárulásukat — valójában Athénnek fizetett adójukat — a délosi szövetség immár Athénbe áthelyezett pénztárába. Jogos tehát a következtetés, hogy Aristophanés olyan kérdéseket feszegetett, amelyeknek a tárgyalása különösen a szövetséges városok küldötteinek a jelenlétében volt kínos, legalábbis Kleón és a vele egyetértők számára. Ha hozzávesszük még, hogy az egyik töredék kifejezetten a samosiak homlokára ütött bélyeget említi, s tudjuk, hogy a délosi szövetség tagjaira nehezedő terhek ellen Samos szigete már 440-ben fellázadt, Periklés csak súlyos harcok árán kényszerítette annak idején a szövetségi hűség megtartására, s éppen e háború során ütöttek bélyeget — egy samosi hajó képét — a hadifoglyokra, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Aristophanés már ekkor nemcsak Kleón személyét, hanem a délosi szövetség tagjainak kíméletlen kizsákmányolását is támadta; két évvel később, igaz, hogy nem a Nagy-Dionysia ünnepén, hanem a csupán athéni nyilvánosságnak szóló Lénaiákon bemutatott *Lovagok*-ban is Kleón hitványságának egyéb bizonyítékai mellett szerepel az a kapzsiság, amellyel a szövetségesekből megemelt adójukat kiperéseli.

Ilyenformán, ha Aristophanés első vígjátékainak művészi felépítését, formai sajátosságait alig is tudjuk megítélni, tartalmukat illetően minden

bizonytal megállapíthatjuk a következőket: 1. a *Lakomázók* bizonyára a magánélet viszonylataival foglalkozott, s legfeljebb a „nagyevő Héraklés” komikai vonásának érintésével illethette némi kritikával a hagyományos vallási hiedelmeket és intézményeket; 2. a *Babylóniak* annál határozottabban áll politikai célok szolgálatában, s mindjárt azon az oldalon, ahol a következő években látjuk Aristophanést kitartó elvszerűséggel küzdeni: Kleón ellenfelei oldalán. De ha azt mondjuk, hogy Aristophanés kezdettől fogva Kleón ellenfelei közé tartozott, még csak negatíve határoztuk meg politikai álláspontját. Mert Kleón politikáját sokféle szempontból érthette és érte is támadás; hogy Aristophanés milyen szempontokat érvényesített vele szemben, azt csak további — fennmaradt — drámáinak gondos elemzése világíthatja meg.

Az a tizenegy vígjáték, amely teljes egészében maradt reánk, még mindig csak egy kis része annak, amit Aristophanés alkotott. Kb. negyven évre terjedő költői tevékenységének némely esztendejében két vígjátékkal is részt vett a Dionysos-ünnepek drámai versenyein, egyszer a Lénaián és egyszer a Nagy-Dionysión. Elveszett, s csupán többé-kevésbé homályos célzások és sovány töredékek alapján körvonalazható drámái közül csak néhányra hivatkozunk még, így a 424. évi Nagy-Dionysión bemutatott *Földművesek* és a 423. évi Lénaián bemutatott *Teherhajók* töredékeire; az első a háború által munkájukban megzavart parasztok békevágyát fejezte ki, a második — úgy látszik — a hadihajókkal állította szembe a nép szükségleteinek kielégítésére szolgáló árukat szállító hajókat.

Ebbe az irányba mutat első ránkmaradt vígjátéka, az *Acharnaibeliek* is. A vígjáték — i. e. 425-ben — élesen fordul szembe Kleón háborús politikájával, de — annak a törvénynek megfelelően, amelyet egy évvel korábban éppen a *Babylóniak* előadása váltott ki — nem a márciusi Nagy-Dionysión került bemutatásra, amelyen a szövetségesek küldöttei is részt vettek, hanem a februári Lénaián, amikor a tengeri hajózás téli szünetelése az athéni polgárokra korlátozta a drámai versenyek nyilvánosságát. Aristophanés a vígjátékban belül utal is erre a politikai szókimondását igazoló körülményre:

*Most még Kleón sem vádolhat, hogy a
„Társak” előtt szólok le városom;
M a g u n k vagyunk, mert lénaei ez ünnep.
És vendég nincs jelen. Most még adót
Sem hoznak a segítő városok . . .¹*

A parabázisban, azaz a vígjátéknak abban a karénekeiben, amelynél a Kar mintegy kilépve a játékból, közvetlenül a közönséghez fordul, s jobbra a költő személyes viszonyairól beszél, Aristophanés — bár még az *Acharnaibelieket* is Kallistratos vitte színre — önérzetesen vallja, hogy ez a politikai szókimondás a város érdekét szolgálja. Ő az a költő, „ki fejét veti rá, hogy

¹ Aristophanés vígjátékait itt és a következőkben Arany János klasszikus fordításában idézzük.

igazat mondjon kereken az athenaci népnek” s önzetlenül minden hazugságot leleplező őszinteségével segíti a várost abban, hogy mások hízelgő szavai se vezethessék félre többé. Nem a maga dicsőségét, hanem polgártársai javát kereste mindig, éppen ezért szerzett olyan dicsőséget is, amellyel egy költőtársa sem versenyezhetik. Ezt a dicsőséget természetesen vígjátéki eszközökkel túlozza, de még az önirónia játékos megnyilatkozásai mögött is nyilvánvaló nagyfokú írói tudatossága, mellyel nem is annyira saját eddigi sikereit tartja számon, mint inkább a szatirikus költészet politikai jelentőségét hangsúlyozza. Sokat mondó tréfa, hogy a perzsa király, mikor a spártai követeknél a görögök erejét akarja kipuhatolni, nemesak azt kérdi, hogy melyik városnak van legnagyobb hatalma a tengeren, de azt is, hogy melyiket dorgálja leginkább a költő,

Mert, kiket ő dorgál, azok -- úgymond -- derekabbak lesznek idővel...

De vajon szolgálhatja-e Athén erejének a gyarapodását a vígjáték, amelynek főhőse, Dikaiopolis, hátat fordítva a közös athéni ügynek, különbékét köt az ellenséggel, s míg Lamachos harcias elszántsággal háborúba indul, ő lakomára készül, míg amaz a harcban kapott sebeit kötözi, ő terített asztal mellett szép leányok társaságában mulat?

Athén történetének az a válságos pillanata, amelyben az Acharnaiabeliek előadására sor került, valóban mindenre alkalmasabb volt, mint az élvezetek hajszolásának az igazolására. Attika földjeit, a szőlő- és olajfaültetvényeket a spártaiak ismételt betörései pusztították el, a lakosságot megtizedelte a háború és a háború következtében fellépő járvány, a főváros falai között biztonságot kereső vidékiek a termelő munkától elszakítva a túlzásfolt utcaközökben olyan lakásviszonyok között szorongtak, amelyeket még egy évvel később, a *Lovagok*ban is úgy jellemezett Aristophanés, hogy a nép már nyolcadik éve „hordókban, odukban, bástyazugon” húzza meg magát. A változó hadiszerecsene hol a spártaiaknak kedvezett Attikában, hol az athénieknek engedett — nagy áldozatok árán — előnyomulást a Peloponnésoson, a rab-szolgák itt is, ott is az ellenféltől remélve sorsuk jobbrafordulását, megbízhatatlanná váltak, s a délosi szövetség bomladozott, hiába büntették a közelmúltban Kleón javaslatára példátlan kegyetlenséggel a lesbosi Mytiléné elszakadási kísérletét. A perzsa birodalom, amelynek a támadását a görög nép egységes szabadságharca a század első felében ki tudta védeni, már lesben állva várta az alkalmat, hogy a testvérháborúba beleszólva megújítsa a kis-ázsiai görög városokra támasztott igényét. Ilyen körülmények között Spártában is, Athénben is erősödtek a törekvések a béke helyreállítására, de a spártaiak által kezdeményezett tárgyalások sikerét Kleón pártja, az athéni hegemoniában a gazdag kereskedők és iparosok gazdasági érdekeinek a biztosítékát látva, megakadályozta. A demokrácia ellenfelei, a földbirtokos arisztokraták viszont Spártával rokonszenveztek, s vannak rá jelek, hogy titkos tárgyalásokba is bocsátkoztak a spártaiakkal. Az athéni szegény szabadok,

akiknek tömegeit most erősen gyarapította a főváros falai közé húzódó attikai parasztság, még határozatlanok voltak, s a politikai cselekvésre sem kellő szervezettséggel sem kellő öntudattal nem rendelkeztek. A háborútól ők szenvedtek a legtöbbet, az esetleges győzelem is nekik ígérte a legkevesebbet, ám az az elkeseredettség és bosszúvágy, amelyet a spártaiak által elpusztított otthonaik és földjeik miatt éreztek, a háborús párt jelszavai iránt legalább oly mértékben tette fogékonyakká őket, mint a béke reményei iránt.

Az *Acharnaibeliék* értékeléséhez akkor találjuk meg a helyes szempontokat, ha megértjük azt az alapvető célzatát, hogy a háborús felelősség kérdésének a felvetésével ezt a bosszúvágyat igyekezzék tompítani, s Kleón pártjával szemben, amely ebből az elkeseredett bosszúvágyból igyekezett politikai tőkét kovácsolni, az athéni parasztságot igazi érdekeiről felvilágosítsa. A felvilágosítás eszköze természetesen Aristophanés számára nem lehetett más, mint a komédia, s így a háborús felelősség kérdését és a béke előnyeit is csak a komédia eszközeivel fogalmazhatta meg.

A vígjátéki kart Attika legnagyobb községének, a háborúban sokat szenvedett Acharnainak a lakosai, szőlőműveléssel és szénégetéssel foglalkozó egyszerű parasztemberek szolgáltatják. Az a hangulatváltozás, amelyen a játék közben ez a kar keresztülmegy, jelzi az irányt, amelybe a költő közönségét elragadni kívánja. A Kar tehát, mint a tragédiában is többnyire, valójában a nézőtér meghosszabbítását jelenti a színpadon; a költő célja ezáltal az, hogy viszont a nézőközönség a kar meghosszabbítása legyen az egész athéni közhangulat felé, azaz ami változás a cselekmény folyamán a kar hangulatában, az események megítélésében végbemegy, menjen végbe a vígjáték közönségében s ezen keresztül az egész athéni közhangulatban.

A játék az athéni népgyűlés színhelyén, a Pnyxnek nevezett sziklás dombon kezdődik. Dikaiopolis, egy jómódú gazdaember, türelmetlenül várja, hogy a nép összegyűljön, s elégedetlenül látja, hogy a közérdek iránt milyen közömbös a többség: a vásártéren fecsegnek, ahelyett, hogy a népgyűlésbe sietnének, ahol háború és béke kérdéséről kell döntenet. Tehát nem ő az, aki a közzel nem törődve, csupán egyéni érdekeit nézi, inkább a többiekéről mondható ez el, akiket vörös festékbe mártott kötéllel kell a gyűlésbe hajtani. Az athéni nép választott tisztviselői, a népgyűlés előkészítésére és levezetésére hivatott prytanisok sem jobbak a közembereknél: dél van már, mire felbukkannak. Végre megkezdődik a népgyűlés; Dikaiopolis, ki már visszavágyik falujába, elhatározza, hogy csak annak fog helyeselni, aki a béke mellett emeli fel szavát. Egyedül ez az elhatározás állítja Amphitheos mellé — Aristophanés megtalálja a módját, hogy ugyanakkor amikor helyesli Amphitheos béketörekvéseit, nevetségessé tegye arisztokratikus gögjét, amellyel apai-anyai ágon isteni származására hivatkozik, s nevetségessé tegye azt a szónoki pátoszt is, amellyel — a békét javalló józan érvek helyett — isteni küldetéséről szaval: bár isteni származék, maga is több a halandó embernél,

s az istenek bízták rá, hogy Spártával megkösse a békét, hiányzik hozzá az — útiköltsége. A prytanisok nemhogy útiköltséget adnának a fényes származású élhetetlenek, az uralmon levő háborús pártnak nem tetsző beszédért elhurcoltatják, hiába követeli számára a szólásszabadság biztosítását Dikaiopolis, tehát nem valamilyen arisztokrata, hanem éppen az az egyszerű gazdember, aki komolyan veszi a demokráciát. Nem is a demokráciával, hanem Kleónnak a demokráciát eláruló politikájával kerül szembe a jóember akkor is, amikor ironikus szavakkal kíséri a Perzsiát járt athéni követek és a perzsa király Athénbe küldött követének a fogadását. Gúnyos megjegyzései egyaránt szólnak a keleti pompának, a követjárás pazar költségeinek és annak a ténynek, hogy az athéni állam, amely egykor az egész görög nép szabadságharcát vezette a perzsák ellen, most bizonytalan előnyök ígéretével hagyja magát a perzsa király részéről megvesztegetni. Csak a demokrácia ilyen sokszoros megcsúfolása láttán érzi magát feljogosítva Dikaiopolis arra, hogy megkeresse az elzavart Amphitheost, kifizesse útiköltségét és úgy küldje Spártába békét kötni, legalábbis az ő, felesége és gyermekei részére. A népgyűlést azután ő, aki a legpontosabban jelent meg és a legtürelmetlenebbül várta a kezdetét, már egykedvűen nézi :

Ti meg szájátva gyűléskedjete!

Mégis, ez az egykedvűség is megszűnik, amikor a gyűlés további folyását figyelni, s Athén új szövetségeseiről, a *sáskányi* hadat ígérő barbár thrákokról értesül : mint mondja, csak a „sáskát” hiszi az egészből, vagyis nem a segítséget, hanem a pusztítást, amit ezek még szövetségeseiknél is végezni fognak, ha egyszer csakugyan eljönnek. Mint ahogyan az „előőr”, az odomántok máris megérkező szedett-vedett törzse el is lopja egy óvatlan pereben a zsák hagymát, amely Dikaiopolisnál volt ; ez türelme fogytán, az esőre hivatkozva, amely mellett tilos volt népgyűlést tartani, követeli, hogy vessenek véget a demokráciát megcsúfoló játéknak — tehát megint csak nem Dikaiopolis fordít hátat a közös athéni ügynek, hanem maga Athén — a spártaiakkal szemben a perzsa királlyal és a barbár thrákokkal is szövetkezni készen — árulja el az egész görög nép közös érdekeit.

De az acharnaibeliek még nem tudják azt, amit Dikaiopolis már felismert, s amikor Amphitheos megérkezik Spártából a békével, megkergetik, majd üzőbe veszik Dikaiopolist is, aki a három kehelyben hozott békék között — akárcsak a finom borokban — válogat, s az öt- és tízévest elutasítva, a harmincéves békét választja. Acharnai vénei, akik egykor Marathón mellett harcoltak, hazaárulást látnak e különbékében :

Oh te nyomorú.

Szólónk kívágya, s te békét hozasz?

— kiáltják a menekülő Amphitheos után, s a Dionysosnak házanépével együtt békeáldozatot bemutatni készülő Dikaiopolist még mezei lakában is felkeresik,

hogy megkövezzék. Mert közben változott a szín: a Pnyx helyett Dikaiopolis egyszerű falusi otthonát kell a színpad egyik oldalára képzelnünk, a másikra Euripidés, a tragédia-költő házát, de úgy, hogy még Lamachos, a hadvezér házának is jusson hely rajta. Dikaiopolis ünnepét megzavarják a dühös acharnaibeliek, de ez nem jön ki sodrából, annál kevésbé, mert az a körülmény, hogy Kleónt ők is gyűlölik, reményt nyújt arra, hogy józan felvilágosító szavai nem fognak süket fülekre találni a mindenre elszánt kődobálóknál. Különösen, mikor azt is tudomásukra hozza, hogy túszt szedett náluk — azaz egy kosár szénüket foglalta le zálogul —, az acharnaibeliek felhagynak a dobálással és némileg megszelidülve hallgatnak Dikaiopolisra. Dikaiopolis, hogy nagyobb hatást érjen el szavaival, Euripidést kéri meg, hogy színpadi kellekeiből egy koldusgunyát kiválaszthasson, úgy áll meg újra a Kar előtt. De ez a „hatásvadászat” nem a józan Dikaiopolis kenyere, Euripidést és a koldusgunyát csak azért keveri bele a játékba Aristophanés, hogy mintegy félkézzel a máskülönbben megbecsült tragédia-költőt is figyelmeztesse bizonyos modorosságaira. Dikaiopolis az érzelmekre ható jelmezben is inkább higgadt érveléssel bizonyítja, hogy a háború csapásaiért nem lehet a felelősséget mindenestől a spártaiakra hárítani. És itt, a peloponnésosi háború okaira utalva, a történeti valóságot oly módon keveri a pajkos tréfával, hogy a tréfának is komoly magva van, amennyiben Aristophanésnak azt az alapmeggyőződését fejezi ki, amely szerint a békét mindig a hatalmon levők önző, a dolgozó nép érdekeivel ellentétben álló érdeke zavarja meg.

A perzsa háború lezárását követő korszakban, az V. század közepe táján, Athén tekintélyének tetőpontján állt; nem fér hozzá kétség, hogy annak a hősi küzdelemnek, amely a perzsa túlerővel szemben a görög városállamok szabadságát biztosította, Athén volt a vezetőereje s erre a vezetőszerepre a demokráciának a rabszolgatársadalom viszonyai között elérhető legmagasabb fokú fejlettsége tette alkalmassá. A továbbiakban a közös honvédelemre szervezett délosi szövetség élén mint a demokrácia védelmezője lépett fel a városállamokra tagolt görög nép államközi életében, ez állította szembe az arisztokratikus Spártával és a spártai vezetés alatt álló peloponnésosi államszövetséggel, ám saját szövetségeseinek egyre fokozódó kizsákmányolása, amely a délosi szövetség évi hozzájárulását a „közös” pénztárhoz idővel kizárólag athéni célokat szolgáló adóvá változtatta, nemegyszer szembeállította saját szövetségeseivel is. Athén versenytársai a tengeri kereskedelem terén, elsősorban Korinthos és Megara, Spártára támaszkodtak, s megtörtént, hogy Korinthos a délosi szövetségből kilépő Potidaiának nyújtott segítséget Athén ellenében, Megara pedig szökött athéni rabszolgáknak adott menedéket. Athén erre Korinthost fegyveres támadással fenyegette, Megarának pedig tengeri kereskedelmét bénította meg azáltal, hogy kikötővárosát, a Peiraieust elzárta a megarai hajók elől. Korinthosnak és Megarának a spártai beavatkozást sürgető fellépését támogatta az arisztokrata athéni emigránsok hazaáruló tevékeny-

sége is. Ilyen előzmények után Spárta a béke feltételeként jelölte meg, hogy Athén távolítsa el Periklést az állam éléről és adjon a délosi államszövetség tagjainak teljes önkormányzatot. Az athéni népgyűlés a kettős követelést visszautasította, s erre Spárta megindította a háborút.

A peloponnésosi háború okainak bonyolult szövedékében tehát csak egyik tényező volt az a gazdasági érdekellentét, amely a tengeri kereskedelem terén Megarával állította szembe Athént, de a háború legközvetlenebb előzménye valóban az a határozat volt, amely Megara hajóit kitiltotta Athén kikötőjéből. Így Dikaiopolis, mikor arról akarja meggyőzni a bosszúért lihegő acharnaiabeli véneket, hogy a felelősségben Athén osztozik Spártával, tehát nem a sérelmeket kell felhánytorgatni, hanem a mindkét fél számára üdvös megegyezés útját kell egyengetni, nem merőben meghamisítja, hanem csupán leegyszerűsíti a tényállást. Abban meg tökéletesen igaza van, hogy a szökött rabszolgák befogadása nem oka, hanem csupán ürügye volt a megarai hajók kitiltásának. Az igazi ok az volt, hogy Athén le akart számolni a kereskedelmi monopoli helyzetének útjában álló vetélytárssal. Ebből pedig az is következik, hogy Aristophanés lényegileg ott jár a legközelebb az igazsághoz, amikor a legmerészebb tréfát űzi. Mert Dikaiopolis szerint a megarai határozat Periklés bosszújának a műve volt; athéni ifjak egy Simaitha nevű szépleányt szöktettek meg Megarából, mire a megaraiak úgy válaszoltak, hogy két hasonló nőszemélyt raboltak el, mégpedig Periklés kedvesének, Aspasiának a környezetéből; ezért állt bosszút Periklés a megarai kereskedelmet korlátozó tilalmakkal. Aristophanés természetesen tudta, hogy Periklés tekintélyét életének utolsó éveiben ellenfelei a hozzá közelálló személyek, Pheidias, a szobrász, Anaxagoras, a filozófus, és nem utolsósorban a szép és szellemes Aspasia ellen emelt méltatlan vádakkal igyekeztek kikezdeni; e vádak emléke még bizonyára élt az athéni közönség körében s egyik alapja lehetett a komikai hatásnak, amelyre Aristophanés számított. A másik alap egy parodisztikus célzás a mitológiai hagyományra. A trójai háborúnak, amelyet ez idő tájt, éppen a peloponnésosi háború tapasztalatain okulva, Thukydidés, a történetíró gazdasági okokra igyekezett visszavezetni, Homéros szerint ugyancsak egy szép és könnyelmű asszony, Helené elcsábítása volt az oka. A kérdés az, hogy Aristophanés a peloponnésosi háború okaira nézve Thukydidés tudományos módszeréhez vagy a „mitologikusabb” megoldáshoz áll-e közelebb? Szemmelláthatóan minden erőfeszítése — ha szabad erőfeszítésnek nevezni a saját szavait is ironikusan elbagatellizáló könnyed és fölényes játékot — arra irányul, hogy a kurtizán-történetet mint háborús okot a közönség kirobbanó nevetése semmisítse meg s így a létalapja szűnjék meg minden mentegőzésnek, amellyel athéni részről a háborús felelősség elhárítása érdekében a „megarai rendszabályt” igazolni törekedtek. A Homéros-paródia tehát csak arra szolgál, hogy még jobban aláhúzza a háború gazdasági okainak megítélésében Aristophanésnak alapjában véve Thukydidésével azonos álláspontját.

A háború igazi oka az athéni tengeri kereskedelem monopol-törekvése, tehát olyan gazdasági érdek, amely ráadásul az attikai parasztság érdekeivel is szembenállva kizárólag a kereskedő és iparos polgárságnak — a háborús párt osztály-bázisának — feketett a szívében. S ha Aristophanés vígjátéki eszközökkel rántotta le a leplet a háborús pártnak arról a propaganda-eszközéről, mely a megarai hajók kitiltását mint jogos megtorló rendszabályt igyekezett feltüntetni, megtalálja a vígjátéki eszközöket arra is, hogy bebizonyítsa: az attikai parasztságnak és az athéni nép széles tömegeinek az érdekével szembenáll a háború folytatása, de már a megarai kereskedelmet korlátozó rendelkezés is szembenállt.

Az acharnaibeliek még nem döntöttek véglegesen, hogy hajtsanak-e az okos szóra és a békés Dikaiopolishoz csatlakozzanak-e, vagy inkább Lamachoszhoz, a vérszomjas hadvezérhez, aki ijesztő hatású fegyverzetében fogadkozik, hogy nem hagy fel a háborúval Spárta és az egész Peloponnésos ellen. De Dikaiopolis — a harmincéves különbéke birtokában — magára nézve már felfüggeszti az összes „külkereskedelmi korlátozást”: szabad piacot nyit s Megarának és Boiótiának Athénből idáig kitiltott vásárosait várja. Persze, ahogyan a harmincéves különbéke egyelőre csak Dikaiopolis biztonságát óvja, a háborús korlátozásokat felfüggesztő szabad külkereskedelmi kapcsolatok is csupán az ő jólétét szolgálják. Egész Peloponnésos felhozhatja áruját, de csak *neki*, Lamachosnak és a hozzá hasonló harcias athénieknek semmi esetre. Hiába akarják megzavarni a vásárosok vidám forgalmát a *sykophanták*, az athéni állam legnépszerűtlenebb hivatalnokai, akiknek az volt a fő feladatuk, hogy a tiltott árut — csempészett fűgét, *sykos*-t s miegymást — derítsék fel, de egyéb vétségek és kihágások után is szimatolva rosszindulatú feljelentésekkel kellemetlenkedtek a gyanútlan, ha nem is mindig egészen ártatlan polgároknak. Vásárbíráknak három jó fonott korbácsot tesz meg Dikaiopolis, avval bergeti el azokat, akik meg akarják akadályozni a háborús szűk esztendőik után a béke bőségét jelentő felhozatalt. A háborús elzárkózás mindkét irányban ható gazdasági következményét, az általános nyomort, s ennek a nyomornak erkölcsi következményeit keserű tréfával jellemzi, hogy a vásárosok között elsőnek megarai ember jelentkezik, zsákjában malacnak álcázva saját áruba bocsátott leányaival, akiknek odahaza nem tudott már kenyeret adni. De jön már egy boiótiai paraszt is, zöldségfélékkel, szárnyasokkal, kövér halakkal, vinné is cserébe azt, aminek Athén van bőviben, de bizony itt felesleg nem akad másból, csak — sykophantából. Cserépedény gyanánt botjára kötve tehát egy sykophantát visz magával a boiótiai, ha másra nem is jó, majd majom helyett hordozza körül, mint valami vásári mutatványos, lesz, aki befizet rá a jó mulatságért.

A kar harci kedve egyre alább hagy, s a derék acharnaibeliek egyre nagyobb szemeket meresztenek a sok jó falatra, amelyet egyelőre még csak Dikaiopolisnak hozott meg a béke, sőt Lamachos, a nagy hadvezér sem állja

meg, hogy legalább szolgáját ne küldje el Dikaiopolishoz, fenyesrigóért és a boiótiai Kopais-tóban hízlalt angolnáért, de ez korbácsait, a „vásárbírákat” mutogatja :

*Csak rázza tollát sóshalon tovább;
S ha zaklat, hívom a vásárbírákat.*

Dionysos ünnepe következik, de csak Dikaiopolis az, aki ünnepi lakomára készülhet, a szegény földműves meg sirathatja két ökrét, amelyeket a boiótiaiak elhajtottak, ugyanazok a boiótiaiak, akiknek a szomszédsága a békében élő Dikaiopolis számára a piac bőségét biztosította az imént. De Dikaiopolis magának szerezte a békét, magának is tartja meg, csak egyetlen egy esetben könyörül máson is, azon a szegény menyasszonyon, aki egyenesen a lakodalomból küldi el titkos üzenettel a nyoszolyóleányt, annak — megtartva, sőt komikusan kiélezve a képet, amely a békét a harmincéves borhoz hasonlította — küld egy cseppecskét belőle, hogy visszatarthassa vőlegényét a háborúból, nem a vőlegény, hanem a menyasszony kedvéért, mert hiszen az nő és így nem tehet a férfiak bűnéről, a háborúról. (Aristophanés utóbb gyakran bontja ki egy-egy korábbi ötletét teljes komédiában s itt nem nehéz már a *Lysistraté* cselekményének a csíráját felismerni.)

Így készül Dikaiopolis a vidám Dionysos-ünnepre, miközben Lamachost a fővezér parancsa újra hadba szólítja : a boiótok akarják rajtaütéssel megzavarni az ünnepet. Az ostoba ebben már-már kárpótlást talál az ünnepért, amelyből ő kimarad, de mégis felébred benne az irigység, amikor Dikaiopolist az ünnepre szólítja Dionysos főpapja, mert az ő ünnepét nem zavarja meg semmiféle rajtaütés, sőt éppen Boiótiából érkezett a sokféle jó az ünnepi lakomához. Háború és béke ellentétét ábrázolja meggyőző képekben az a kettős jelenet, amikor a színpad egyik oldalán Lamachos készülődik a háborúba, a másik oldalon Dikaiopolis Dionysos vidám farsangi ünnepére : az egyik tarisznyáját keresi, a másik borosdedényét, az egyik sisakjának fehér tollbokrétájában gyönyörködik, a másik a pirosra sült galambban, az egyik a Gorgónköldökű pajzsot léri szolgájától, a másik a túróköldökű lepényt, az egyik siralmas katona-poggyászával lép ki a havas télbe, a másik étellel-itallal bőven megrakodva a jókedvű borivó világba. Hát még, amikor Lamachos már a csata elején árkot ugratva megsebesült és jajgatva viteti magát az orvoshoz, míg Dikaiopolis a bőséges lakoma és a könnyű szerelem boldogságával eltelve a borkirályhoz. Ez már az acharnaibeliekre sem tévesztheti hatását : immár ők is Dikaiopolist akarják követni és vidám dalt énekelnek Dikaiopolisnak, a farsangi versenyívás győztesének meg a borostömlőnek a tiszteletére.

Nem vitás, az *Acharnaibeliek* nem egy jelenete messze meghaladja a szabadszájúságnak azt a mértékét, amelyet a modern színpad és irodalom e tekintetben legmerészebb képviselői is megengedhetnek maguknak. Elég

azokra a nagyon is egyértelmű tréfákra gondolnunk, amelyek a megarai vásáros malacaival kapcsolatban elhangzanak, vagy az érzéki szerelemnek azokra a gyönyöreire, amelyeket Dikaiopolis az ünnepi lakoma során a nyílt színen élvez. Ilyen és hasonló jelenetek alapján nevezi a költőt Goethe is „a Gráciák neveletlen kedvencének”, s ha ebben a jellemzésben erősebb hangsúly esik is a Gráciákra, akiknek a pártfogása szeretetreméltóvá teszi Aristophanés költészetét, mint a „neveletlenségre”, amely előtt — a Gráciákkal egyetértésben — Goethe bölcs derűje is alkalomadtán szívesen szemethunyt, Voltaire sokkal szigorúbb, s elutasítóan jelenti ki Aristophanésról: „Ezt a komikus költőt, aki sem komikusnak, sem költőnek nem tekinthető, nem engedték volna oda nálunk a Lőrinc-napi vásárra sem, hogy bohózatait előadja.” Mégis a görög vígjáték előadására szolgáló Dionysos-ünnepek hangulatának az ismeretében nem ezt kell a főkérdésnek tartanunk, ha azokkal a vádakkal szemben akarunk állástfoglalni, amelyek Aristophanés költészetét hajlandók az athéni demokrácia hanyatlását tükröző frivolitásnak minősíteni.

A főkérdés Aristophanés megítélésében — s ezt a főkérdést mindjárt elsőnek ráánkmaradt vígjátéka, az *Acharnaibeliék* állítja a legélesebben előtérbe — az, hogy Aristophanés, amikor szembekerül a háborús párttal, szembekerül-e hazája érdekeivel is, amikor Kleón demagógiáját támadja, támadja-e az athéni demokrácia legjobb hagyományait is, s végül, amikor kora uralkodó politikai irányát megtagadja, vajon csakugyan az arisztokrácia reakciós irányának a szószólója-e, vagy pedig az athéni társadalom olyan rétegeinek a törekvéseit tudatosítja, amely rétegek, ha nagyobb politikai szerephez jutnak, adott helyzetben a demokrácia továbbfejlesztésére lettek volna képesek? Általában: Aristophanés kritikájában valóban a régihez való göresös ragaszkodás-e a vezető szempont, s ha nem, melyek azok az előremutató tendenciák, melyeket képvisel?

Mindenekelőtt azt kell már az *Acharnaibeliék* alapján megállapítanunk, hogy az az osztály, amelynek Aristophanés itt hangot ad, az attikai parasztság. Ennek a parasztságnak a kézműves-kereskedő polgársággal közös érdekei bontakoztak ki abban a fejlődésben, amely — Solón reformjától, i. e. 594-től, mintegy 477-ig, Aristeidés a szabadszületésű athéniék jogegyenlőségét teljessé tevő törvényjavaslatáig — az athéni demokráciát mint a rabszolgatartó állam legmagasabb típusát megszilárdította. Ennek a korszaknak a végére estek azok a győzelmes csaták — 490-ben Marathón, 480-ban Salamis — amelyekben a fejlődés élén járó Athén vezette diadalra a görög városállamok szinte egységes szabadságharcát a hatalmas túlerővel támadó perzsákkal szemben. A görög—perzsa háborúra következő évtizedekben a kézműves-kereskedő polgárság érdekei szembekerültek az athén-környéki parasztság érdekeivel s a délosi szövetség, amely Athén vezető szerepét eredetileg a közös haza védelmének az érdekében ismerte el, olyan athéni politikának lett az eszköze, amely Athén érdekét hamarosan szövetségestársai érdekével is

szembeállította. A délosi szövetség a század közepén Athénbe helyezett pénztára, s a közös pénzből felszerelt hajók immár Athén tengeri erejét növelték, tengeri hatalmát és monopol-törekvéseit a tengeri kereskedelemben. Az attikai parasztság nemcsak hogy Periklésnek a főváros fényét emelő építkezéseiben nem láthatta a maga közvetlen érdekét, hanem az a tengeri kereskedelem, amely az athéni ipar termékeit messze vidékekre vitte szét és olcsó gabonát importált, egyenesen megkárosította az attikai parasztságot, amennyiben termékeinek az értékét csökkentette. A peloponnésosi háború pedig, amelynek során a spártai hadak elsősorban az attikai parasztság földjeit, ültetvényeit pusztították el, s amely arra kényszerítette e parasztság nagy részét, hogy a város biztonságosabbnak látszó falai között kéressen menedéket, végletesen kiélezte az ellentéteket a kézműves-kereskedő polgárság és a parasztság között; ez utóbbi fizette a számla nagy részét azért a háborúért, amely még sikere esetén is az ő érdekeivel szembenálló eredményt: Athén tengeri monopóliumának a biztosítását vonta volna maga után.

Ilyen körülmények között a parasztság érdekei átmenetileg egybeestek annak a földbirtokos arisztokráciának az érdekeivel, amellyel idáig szemben állt s amely -- más okokból -- alkalomadtán már meg is kezdte tárgyalásait a spártaiakkal. Aristophanés céloz erre az érdekegységre, amely a béke kérdésében az arisztokráciát és a parasztságot egyaránt szembeállítja Kleón pártjával, de ugyanakkor el is határolja magát és az általa képviselt parasztságot az arisztokráciától. Dikaiopolis, a parasztgazda békéjéért az arisztokrata Amphitheos megy el Spártába, de ez nem akadályozza meg sem Dikaiopolist, sem pedig Aristophanést, hogy Amphitheosban ne tegye nevetségessé az isteni ősökkel dicsekvő, élehetetlen arisztokrata típusát. Viszont egyértelműen foglal állást a béke mellett, amely a földművesnek lehetővé teszi ismét a nyugodt termelő munkát, egyértelműen foglal állást olyan gazdaságpolitika mellett amely a görög városok egymásközötti kereskedelmét mozdítja elő, s egyértelműen foglal állást minden olyan kísérlettel szemben, amely a görög városállamok ellentétébe a görög városállamok egysége által egyszer már visszaszorított veszélyes ellenfélnek, a perzsának kíván bármilyen beleszólást engedni. Mert Aristophanés felismeri már: a marathóni nemzedék nagyságának a forrása az volt, hogy Athén érdeke egybeesett a görög nép egyetemes érdekével. Kleón pártja az, amely egy szűk kizsákmányoló réteg -- a jómódú kereskedők és kézművesműhely-tulajdonosok -- osztályérdekét az athéni néppel, s a szövetséges társait is kizsákmányoló Athén érdekét az egész görögség egyetemes érdekeivel állítja szembe. Ezért lehet Aristophanés, az attikai parasztság szószólója, egyben a városállam partikularizmusán messze túllátó, egyetemesen görög -- *pánhellén* -- öntudatnak is előremutató kifejezője. És ezért nem kerül reakciós hangulatok befolyása alá akkor sem, amikor bizonyos értelemben a „laudator temporis acti” szerepét vállalja, mindjárt soron következő vígjátékában a *Lovagokban*.

II.

Az az esztendő, amely az *Acharnaïbeliek* és az i. e. 424-ben színre kerülő *Lovagok* előadása közé esett, a peloponnésosi háború olyan fordulatait hozta magával, amelyek Aristophanés hatalmas ellenfelének, Kleónak a tekintélyét a tetőpontra mutatták. Démosthenés pylosi győzelme kívánatosá tette a spártaiak számára a békét, annál is inkább, mert a Pylos bejáratánál elterülő Sphaktéria szigetén állomásozó spártai gyalogságot az athéni hajóhad elvágta a szárazföldtől; a sietősen megkötött fegyverszünet feltételei közé jelentős engedmények árán vétették fel a Sphaktéria szigetén körülrzárt 400 spártai hoplita élelmezésének a biztosítását. Az athéni békepárt — Nikias és párt-hívei — már a béketárgyalásokat szorgalmazta, Athén számára a közelmúltban még alig remélt kedvező körülmények között: a spártaiak készek voltak valamennyi háborús foglalásukról lemondva a 445-ben kötött harmincéves béke előtti birtokviszonyokat szentesíteni. Az athéniék békevágását jellemzi, hogy a háború folytatása mellett kitartó politikusokat egytől-egyig kibuktatva, Nikiaszt és társait választották stratégosokká.

Ekkor történt, hogy Kleón a nyilvánosság előtt gyávának bélyegezte Nikiaszt, mondván, hogy ha igazán férfiak volnának az athéni stratégosok, kihasználnák az alkalmat, s vagy foglyul ejtenék a sphaktériai csapatot vagy egy szálig megölnék őket, s még hozzá is tette, hogy ha ő volna a vezér, így járna el. Nikias szaván fogta a nagyhangú szónokot, s hozzájárult, hogy Kleón vezessen segédesapatot Pylosba; mint Thukydides, a peloponnésosi háború kortárs-történetírója hozzáteszi, sok józanítéletű athéni polgár helyeselte e lépést, nem is annyira az újabb athéni győzelem reményében, mint inkább azért, hogy a hadviselésben járatlan háborús uszítótól megszabaduljanak. Csakhogy Kleón nem bocsátkozott ezúttal kockázatos vállalkozásba. Amint Pylosba ért, a segédesapatokkal együtt a pylosi győzőnek, Démosthenésnek rendelte alá magát, s most már a két athéni — Démosthenés, a tapasztalt katona, és Kleón, az athéni presztízs szempontjait megvesztegető ékesszólással hangoztató demagóg — sokszoros túlerővel keltek át a szigetre, s napok alatt végeztek az utánpótlási vonalaiktól elzárt spártaiakkal. Az életbenmaradtakat — alig háromszáz spártai hoplitát — mint hadifoglyokat vitte Kleón Athénbe.

Hogy mi volt Kleón része ebben a könnyű diadalban és mi Démosthenésé, nem túlságosan lényeges kérdés. Annyi bizonyos, hogy hadászati jelentősége, nem lehetett nagy: összesen négyszáz spártai volt Sphaktéria szigetén. Démosthenés Pylosban állomásozó hadserege által máris teljes tétlenségre kényszerítve. Kleón megérkezése után mintegy 10 000 athénit tudtak a 400 spártai megsemmisítésére csatasorba állítani. Nem is hadászati szempontok vezették Kleónt, hanem kül- és belpolitikai számítások. És elérte célját. A béketárgyalások számára kedvező légkört Spártában megzavarta az athéniék

újabb barátságtalan lépése, Athénben meg egyenesen a háború folytatásának kedvező esélyeit csillogtatta meg a szokatlan látvány, mikor a kiéhezett spártai hadifoglyok végigvonultak az athéni utcákon. Mégha Démosthenés katonai tudása kellett is ehhez a diestelen vállalkozáshoz, Kleón volt a kezdeményező, s mindenesetre ő volt az, aki a mondva csinált siker politikai hatását kihasználta. S értett hozzá, hogy népszerűségét egyidejűleg más intézkedésekkel is növelje: fölemelte a délosi szövetséghez tartozó államoknak az adóját s a szövetségesek kizsákmányolásában kézzelfoghatóan tette érdekeltté az athéni polgárokat, így mindjárt azáltal, hogy az esküdtbírák napi-díját két obolosról három obolosra emelte. Így készítette elő azt a népgyűlést, amely 424 tavaszán őt választotta stratégosszá.

A békepárt helyzete tehát sokkal bizonytalanabb volt 424 elején, mint egy évvel korábban, amikor Aristophanés az *Acharnaibeliek* c. vígjátékával vett részt a Lénaia ünnepi versenyén. Írói bátorságát dicséri, hogy új vígjátékával, amelyet 424 februárjában vitt a Lénaia-ünnep közönsége elé, következetesen folytatja a harcot Kleón ellen, még hozzá — alig érve el a nagykorúságot — először vállalva a nyilvánosság előtt is a darab szerzőségét. Írói művészetét bizonyítja, hogy a darab, mely a *Lovagok* címet viseli, a kedvezőtlenebb légkörben is elvitte a pálmát. Az idősebb nemzedék tekintélyes képviselője, Kratinos kénytelen volt a második hellyel beérni. Ez annál jelentősebb eredmény, mert a fiatal költő nemcsak Kleónnak, hanem az athéni népnek is kíméletlen leleplező szenvedéllyel mondja a szemébe a legkellemetlenebb igazságokat.

A játékot két rabszolga párjelenete indítja meg. Öltöztetik, minden szavuk és minden mozdulatuk a gazda szeszélyének kiszolgáltatót nyomorultakra vall, de álarcuk az athéni közélet két jól ismert szereplőjének, Démosthenésnek és Nikiasnak a vonásait viseli magán, minden biztonnyal a karikatúra jellegzetes túlzásaival. Így az egykorú közönség számára egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy a rabszolgák panaszainak jelképes értelme van, aminthogy a rabszolgatartó gazda is, akinek a háza előtt a eszelekmény folyik, nem egyszerűen egy rabszolgatartó a sok közül, hanem magát az athéni népet jelképezi.

Démos, azaz a „Nép”, az előregedett, elkényelmesedett gazda új rabszolgát vásárolt: Paphlagónt. A név kétértelmű, jelenti a kisázsiai Paphlagoniából, a görögök rabszolgái jelentős részének a hazájából származó embert, de annyit is jelent, hogy „focsogó”, azaz forró fazék módjára állandóan szájaló. Nos, ez a Paphlagón beférkőzött a gazda kegyeibe, s azóta nincs nyugalma a régi rabszolgáknak, mert a gazda mindenben csak az ő szavára hallgat s az ő vádaskodása alapján bünteti a többit, olyannyira, hogy ez hízelkedéssel szerzett befolyását már zsarolásra tudja felhasználni: szemtelenül eldiesekszik avval, hogy egy-egy társukat az ő szavára korbácsoltatta meg az öreg, s könnyen így járhat az, aki nem vásárolja meg a rabszolga hajsár rabszolga jóindulatát. Utóbb, amikor ez a Paphlagón is fellép a színpadra,

azt halljuk, hogy nem akadt olyan színházi mesterember, aki az ő álarcát is élethű vonásokkal merete volna elkészíteni. De a költő bátrabb és szókimondóbb az álarccsinálónál. Már akkor, amikor még csak két rabszolgatársa beszél róla, a költő olyan szavakat ad az ajkukra, amelyekből a közönség könnyen elérte, kiről és miről van szó. A két panaszkodó majd minden mondatában a hőrt emlegeti, ők a bőrüket féltik a Paphlagóntól, a Paphlagón pedig bőrhulladékkal kedveskedik a gazdának, s nagy bőrcsapóval kergeti el róla — mint a közönséges rabszolga kényes uráról a legyeket — a *szónokokat*. Nem, mintha kevésre tartaná az ékesszólást, hanem mert magának akarja biztosítani a kizárólagos jogot, hogy Démost, az athéni népet szép szavakkal behálózza.

Ilyen és hasonló célzások helyettesítették az álarc portrészertő vonásait. Mindenki tudta, hogy Kleón az, aki atyjától örökölt bőrcserző műhelyének jövedelméből vásárolt befolyást és vetélytársainak megrágalmazásával, az athéni nép hibáit legyezgető hamis szónoki fogásokkal biztosított tartós népszerűséget magának. Így mindenki értette az utalást a közelmúlt eseményeire akkor is, amikor a Démosthenést jelképező rabszolga arról panaszkodott, hogy a Paphlagón szeret más fáradságából érdemet kovácsolni magának :

*Minap is, hogy én lakón pitét habartam,
Ármányosan körülfut, elrabolja
S ő adja fel az én habartomat.*

Mindennapos jelenet a rabszolgaéletből: a gazda nem a szakácsnak hálás a jóízű süteményért, aki azt a konyhán elkészítette, hanem az asztala körül lebzselő, élelmesebb rabszolgának, aki felszolgálja. De a „lakón” jelző félreérthetetlenül utal arra a „gesztenyére”, amelyet a forró hamuból Démosthenés kapart ki Kleón számára: azokról a spártaiakról van szó, akiket valójában Démosthenés győzött le Pylosban, illetőleg Sphaktéria szigetén, hogy azután Kleón sütkérezzék a siker fényében, Kleón nyerje el a legmagasabb állami kitüntetések, holtig való eltartást a közebedek színhelyéül szolgáló prytaneionban és díszhelyet a Dionysos-templom színi előadásain — még akkor is, amikor Aristophanés nevető Múzsája az ő szemébe mondja az igazságot.

Az a körülmény, hogy szinte minden szó mögött egy másik értelem rejtőzik, az éppen, ami a játék igazi mozgatója, nem von le egy szemernyit sem a rabszolgatörténet közvetlen realizmusából. A két rabszolga, akivel Démos háza előtt megismerkedünk, tökéletes karikatúrája a két közismert athéni államférfinak, de tökéletes és határozottan jellemzett két típusa a rabszolgának is. Mindkettő nyög a korbácsütések alatt, mindkettő meguntta nem is annyira a gazda szeszélyét, mint inkább a fölibük kerekedő úrhatnám rabszolga hatalmaskodását, mindketten keresik a kivezető utat, de közben a kettő kétféle jellemről tanúskodik. Kétféle jellemről — vajon Démosthenés

és Nikias történetileg igazolható ellentétes jelleméről, vagy a rabszolgák között tipikusan jelentkező ellentétekről? Erről is, arról is, s az aristophanési vígjáték sajátossága mutatkozik meg abban, hogy ugyanaz a színpadi figura egyszerre lehet jelkép és valóság, egyedi és általános, történetileg meghatározott személyek rejtjeles karikatúrája és társadalmilag meghatározott típusok magasfokú általánosítása.

Arra a rettenetes elnyomásra, amelyben a rabszolgák éltek s amelyet még csak fokozott egy-egy közülük való talpnyalónak az uraknál magát behízeltő osztályárulása, két ellentétes módon lehetett reagálni. Az egyik lehetőséget „Démostenés” képviseli, a magabiztos, derűs és ötletes rabszolga, aki ért ahhoz, hogy a legsúlyosabb körülmények között is a helyzet ura maradjon, a másikat „Nikias”, az ügyefogyott és könnyen kétségbeeső, akinek valósággal szüksége van az istenfélelem támasztékára ugyanúgy, mint a kezdeményezőbb kedvű társ fölényének az elismerésére, mert a maga erejéből nem tudná megmenteni az irháját. Ezért van az, hogy az első szó a játékban „Démostenés”-é, „Nikias”-ban még helyzetének tarthatatlanságát s e helyzet közvetlen okát, az új rabszolga ármányait is csak társának a szavai tudatosítják, jellemzően még arra is „Démostenés” szólítja fel, hogy dallamos bögéssel sirassa meg keserves sorsát, s a bögést is „Démostenés” hagyja abba előbb, hogy a céltalan jajveszékelés helyett inkább a menekülés útját keressék. „Nikias” legszívesebben barátja tanácsaira hagyatkoznék, s mikor az unszolja, hogy nyilatkozzék végre, csak arra telik együgyű ravaszságából, hogy — egy szójátékszerű fordulattal — saját bátortalan és vérszegény ötletét kimondani is barátját kényszerítse. Ez az ötlet persze az, ami akárkinek először jutna eszébe : meg kell szökni, s más szökött rabszolgák módján Théseus templomában keresni menedéket. S mikor „Démostenés” a rabszolgahajcsár éberségére figyelmezteti s ezzel elveti a kézenfekvő, de mégis hasznavetetlen tervet, „Nikias” esepet sem kardoskodik ötlettelen ötlete mellett, de magatehetetlenül nem lát más kivezető utat, csak a halált. Nem így „Démostenés” : kicsattanó, egészséges életkedve nyilatkozik meg már abban is, hogy bort kíván, az majd jó tanácsot ad. Most „Nikias” a józan, de milyen szárazon és terméketlenül az, mikor a borban a szárnyaló képzelet tanácsadását kereső „Démostenés”-t óvja a részegségtől! Végül is beadja a derekát : ő az, aki a terv — „Démostenés” terve — első lépését végrehajtja, persze, mert amaz ahhoz is ért, hogy a kockázatot ügyefogyottabb társára hárítsa. A bort „Démostenés” issza meg, mert ő az, aki ebből ihletet merít a mindkettőjük javát szolgáló tervezgetéshez, no meg azért is, mert ő az, aki a legnehezebb körülmények között is élvezni tudja az élet örömeit. De „Nikias” szerzi meg számára a bort, ellopja a Paphlagon által őrzött kamrából, még jó, hogy rajta nem kapták : a rabszolgahajcsár maga is evett-ivott és most részegen horkol. „Démostenés” magát kényelembe helyezve vár az italra, s mikor „Nikias” baj nélkül visszatér, még ki is szolgáltatja

magát vele : „Nikias” tölt neki, s aggodalmaskodóan figyelmezteti a jámbor szokásra, hogy a „jó szellemnek” áldozzon először az italból. „Démostenés”, a jókedvű fickó, bizalmasabb lábon áll az istenekkel is, „Nikias” jámborkodása arra a tréfára ad alkalmat neki, hogy nagyöt húzva a borosedényből, a „jó szellemnek” tulajdonítsa az ötletet, amellyel a bor mánora megajándékozta.

Hosszasabban időztünk e jelenetnél, hogy igazolhassuk : az a típusalkotó realizmus és részletező jellemábrázolás, amelyet az irodalomtörténet inkább csak a görög vígjáték későbbi nemzedékében, az ún. új-komédia képviselőinél szokott számontartani, s nem Aristophanés, hanem a tragédia-költő Euripidés hatásának szokott tulajdonítani, már az ó-komédia legnagyobb képviselőjétől, Aristophanéstól sem idegen. Annyi mindenesetre megáll, hogy ez Aristophanésnál még nem válik öncéllá : a két rabszolga két gondosan megrajzolt típus, de egyben két konkrét történeti személy álöltözete is ; ugyanez mondható el egyébként — egy kivételével — a vígjáték többi szereplőiről is, Paphlagón-Kleónról és Démosról, aki az athéni polgár egy pompásan kidolgozott típusa. Az álöltözet alól a karikatúra találó vonásai is lépten-nyomon kivillannak. Vagy más szóval : a komikus hatást fokozza a közönség zavara, nem tudván eldönteni, hogy a színpadon Démostenést és Nikiast látja-e rabszolgáknak álcázva, vagy rabszolgákat, akik Démostenés és Nikias álarcát viselik. Mert akármilyen tökéletesen jellemzett rabszolgák mozognak is előtte, egy-egy vonás — a portrészzerű álarcon túlmenően — a jól ismert politikusokra utal, s ezeket a vonásokat az őket nálunk jobban ismerő athéni közönség még gyakrabban azonosíthatta az eleven modellel, mint mi. Mégis, miután Aristophanés kevésbé méltatott típusalkotó művészetét kiemeltük, ugyanebben a jelenetben mutassunk rá a karikatúrának a modellhez való viszonyára is. A Nikias-maszkot viselő rabszolga az, aki mindig a másiktól várja a kezdeményezést, nos, Nikias határozatlanságát, kezdeményező tehetségének a hiányát Thukydides, a történetíró is állandóan bírálja. Ugyanez a rabszolga az, akinek vallásosságával társa gúnyolódhatik ; Thukydides a peloponnésosi háború egy későbbi szakaszával, a szicíliai hadjáratral kapcsolatban beszéli el pl., hogy a babonás Nikias elszalasztotta a kedvező alkalmat Syrakusai ostromára, mert éppen holdfogyatkozás volt és a jók háromszor kilenc nap várakozást ajánlottak.

Az a szerep természetesen, amelyet a vígjátéki meseszöveg a továbbiakban a jóslatoknak juttat, nemcsak azt nem bizonyítja, hogy Aristophanés maga is komolyan vette a jóslatokat, de még csak Démostenésnek Nikias vallásosságát gúnyoló szavai élet sem tompítja. Éppen ellenkezőleg : az athéni demokrácia hanyatlása idején divatbajött különböző jóskönyvek hitelét alapjában ingatják meg azok a következmények, amelyeket megkérdésük a *Lovagok* cselekményének a keretében von maga után. Mert a jó tanács, amelyet a bor jó szelleme adott Démostenésnek, arra irányul, hogy lopják el azokat

a jóskönyveket amelyeket Paphlagón-Kleón őriz féltékenyen — bizonyára ő tudja, miért. Az ötlet megint Démosthenésé és a végrehajtás kockázata megint az okosabbnak magát szívesen alárendelő Nikiasé. S ha míg Nikias a bor után járt, Démosthenés kényelmesen leheveredett, most, amíg Nikias — ugyancsak Paphlagón mély álmát kihasználva — a jóskönyvért megy, Démosthenés beletörődve abba, hogy sajátmagának kell már kiszolgáltatnia magát, szorgalmasan tölt a kupába és egyedül iddoggál. De mikor Nikias visszajön, s hozza már Paphlagón rejtegetett kincsét, a híres Bakis jóslatait, Démosthenés ezek olvasásába merül, s amíg olvas, Nikias töltögeti neki ismét a gyors egymásutánban kiürülő kupákat. Mert a kizsákmányolt és elnyomott rabszolgák között is van mindig élelmesebb, aki kihasználja a másik szolgálatkészségét, s nem is mindig Paphlagón-Kleón aljasságával, hanem alkalomadtán Démosthenés kedélyes fölényességével.

Bakis jóslatai Athén egész történetét magukba foglalják, Periklés halálától Kleón bukásáig. Periklést Eukratés, a lenkereskedő követi a hatalomban, ezt Lysiklés, a birkakereskedő, majd Paphlagón-Kleón következik, a hitvány eszerzővarga, aki addig fog uralkodni az athéni nép fölött, amíg nálánál is hitványabb ember kerül a helyére: egy vásári hurkaárus. S mint Euripidés tragédiáinak drámai csomóját megoldani a színpadi gépezetből váratlanul felbukkanó istenek — *deus ex machina* —, honnét-honnét nem a színpadon terem a váratlan megmentő, az ágrólszakadt hurkaárus, akit Démosthenés mindjárt a bajelhárító isteneknek kijáró címmel *Sótér*: „Megváltó” gyanánt üdvözöl. Ez a hurkaárus, aki arra van hivatva, hogy megmentse Paphlagón zsarnokoskodásától az öreg Démos rabszolgáit, megszabadítsa magát az athéni népet Kleón méltatlan hatalmától s ezzel a *Lovagok* drámai csomópontját megoldja, egyszersemind az egyetlen szereplője a játéknak, akinek nincsen eleven modellje; neve, melyet utóbb maga árul el, csupán afféle „beszélő név”: *Agorakritos*. Mert nem a valóságban, csak Bakis jóslataiban és a költő képzeletében élhet olyan ember, aki Kleónál is hitványabb.

Hiába szabadkozik a hurkaárus, minden érv, amellyel ki akar térni a kétesértékű megtiszteltetés elől, csak arravalóságának újabb bizonyítéka: hitvány jelleme, alacsony származása, szemtelensége, durvasága, csalárd természete és tudatlansága egyenesen olyan tulajdonságok, amelyek a jóslat feltételeit kielégítik. Még felébred benne az utolsó kétség:

*Csiklándoz a jóslat. Csak azt csodálom,
Hogy én népet tudnék kormányzani.*

De Démosthenés hamar megnyugtatta a lelkiismeretét:

*Hisz' az potomság. Tedd, amit teszesz most:
Keverj, gyúrj össze minden közügyet
Gömböcbe, hódítsd a népet magadhoz*

*Édesgetvén szakácsi mézszavakkal.
Egyéb kolompos érdemed van immár:
Otromba hang, pimaszság, kofanyelv,
Van mindened, mi a kormányra kell,
A jóslat összevág, s a Pythia.
Tégy hát koszorút s áldozz a Butaságnak,
S légy rajta, hogy leküzdöd az embered.*

Mert hátra van még a nagy küzdelem, az *agón*, ahogyan a görögök minden versenyküzdelmet neveztek, amelyben akár szellemi, akár testi kiválóságukat mérték össze a görög nép legjobbjai. Különös, visszajára fordított *agón* ez, amely a hurkaárus és az összeesküvés zajára előresiető, hatalmát féltő Kleón között kibontakozik: a *szemtelenség* versenyjátéka, amelyben negatív „értékeket” vetnek latba a versenyzők, kiki azt igyekszik megbizonyítani, hogy melyik a hitványabb kettejük között. Bevonul a hangulatot a hurkaárus mellett fűteni a kórus: az egész vígjátéknak címet adó *lovagok* kara. Kleón régi ellenfelei, a demokráciával ellentétben álló athéni arisztokrácia képviselői, valójában lovak és lovagok egyszemélyben, mert a bevonulás alatt egyik a másikat tartotta a hátán félig guggoló helyzetben, mint ahogy egy ismert attikai vázán is látható. Nem hiába dicséri a cselekmény egyik szünetében a karének az arisztokratikus ősoket magasztaló strófára visszafelelve mindjárt az emberi képességekkel megáldott lovak hőstetteit is. Már ezek a nemes lovak példáját az emberi viszonyok leleplezésére felhasználva sok tekintetben Swift szatiráját előlegező sorok is figyelmeztethették volna több kritikára a saját felfogásukkal szemben Aristophanés költészetének azokat az értelmezőit, akik a nagy komédia-íróban az arisztokratikus reakció szószólóját szerették látni, a maguk részéről többnyire valóban a reakcióval rokonszenvezve. Vegyük még hozzá, hogy ezek a nemes lovagok Kleóonnal szemben azt hajlandók uralomra segíteni, akinek egyetlen érdeme, hogy még Kleónnál is hitványabb minden tekintetben! S ezt az érdemet az *agón* három fordulójában a Hurkaárus ugyancsak megbizonyítja. Az első forduló a „lovagok” karának szeme láttára s az ő lelkesítő üdvrivalgásuktól kísérvé a nyílt színen zajlik le, s a durva tettelegesség és még durvább szitkok mellett a Hurkaárus efféle visszaemlékezésekkel is igazolja, hogy legény a talpán:

*Zeusz uccse, sok csínyt tettem én gyerekkoromban ilyet:
Rászedtem a bölleceket, magam el-elkiáltva:
„Ni, fecske, fecske! gyermekek, látjátok-é? Tavasz van!”
Felnéztek, és míg bámulák, elloptam tőlük a húst.*

.....
*Még rajta sem kaptak bizony; s midőn egy észrevette,
Vápamba dugtam hirtelen, s esküdtem mennyre-földre,
Ugy hogy ki látta tettemet, egy szónok, felkiálta:
„No, e kölyökből nincs eset, hogy népvézér ne váljon!”*

A második forduló a színfalak mögött játszódik le, mialatt a színen a lovagok kara tartja szóval a közönséget. Kleón nem nyugszik bele vereségébe, a saját személye ellen elkövetett merényletet az állam ellen szőtt összeesküvésnek, a perzsákkal cimboráló arisztokraták hazaárulásának tüntetve fel, a Tanács elé viszi az ügyet. A győzelmesen visszatérő Hurkaárus szavaiból értesülünk a történelekről, ki — mint a tragédiában többnyire egy „hírnök” teszi — részletesen elbeszéli a cselekménynek a színfalak mögött lejátszódó lányszemét. Így tudjuk meg, hogy Kleón hiába teregette ki az állítólagos összeesküvés részleteit, berontott a Hurkaárus és a legfontosabb államügyekről, az állam biztonságának a kérdéséről pillanatok alatt elterelte a figyelmet avval a jó hírrel, hogy esett a hal ára, sőt még bizalmasan ennek is, annak is megsúgta, hol vásárolhatják fel a legolcsóbban a készleteket — nyilván, hogy azután ők üzérkedhessenek vele. S itt a Tanács előtt a legkényesebb kérdésben, háború és béke kérdésében is megbizonyítja a Hurkaárus, hogy az athéni nép érdekének még többet tud ártani, mint Kleón. Hogy erre alkalma legyen, ezúttal — elképzelhető, hogy a legvéresebbszájú háborús uszítónak Kleónt ismerő színházi közönség milyen egetverő hahotája mellett — Kleón igyekszik a halpiacra siető tanácstagokat együtt tartani, ha másképpen nem megy, a nemrégiben éppen általa megíusított békekötés új reményének a felesillantása árán is :

*... csak kissé várjanak
És hallgassák ki Spárta hírnökét,
Mert újra békét jött ajánlani.*

De kitűnik, hogy az álhír, amelyet a Hurkaárus hozott, arra is alkalmas, hogy most Kleón régi érveit Kleón felé kiáltozzák :

*„Most emlegetni a békét, bolond?
Megsejtették, hogy olcsó a halunk;
Nem kell a béke: csak hadd folyjon a harc!”*

A Hurkaárus hamarosan beletanult az athéni „alkotmányos” szokásokba : hogy a jó hangulatot ébrentartsa és a Tanács rokonszenvét végképpen maga felé hajlítsa, a maga költségén vásárolta fel a piacon feltalálható összes hagymát és koriandrumot s a hal mellé ingyen fűszerül felajánlotta. De Kleón még mindig nem nyugszik bele a kudareba, és a népgyűléshez fellebbezik. A játék allegorikus alapfeltevése szerint a Népet rabszolgaismerőseink gazdája, az öreg Démos személyesíti meg, s ennek megfelelően a népgyűlést összehívni annyit tesz, mint hízkelő szóval kicsalogatni a házból az öreget, hogy hallgassa meg a panaszt és tegyen igazságot. A népgyűlés színhelye Athénben a Pnyx nevű sziklás domb volt ; a játékban tehát az a mozdulat jelképezi a népgyűlés kezdetét, hogy az öreg Démos elhelyezkedik a színpadon előkészített köre. De ez sem megy minden ceremónia nélkül. Minthogy most a két vetélytárs elsősorban abban versenyzik, hogy melyikük

szereti jobban a népet, melyikük szerzett és szerez több érdemet az ő szemében, a Hurkaárus gazdájának hízelgő kényeztetésében is túltesz a leghízelgőbb demagóg hírében álló Kleónon, s puha vánkost tesz alája, ne nyomja a kemény kő egykor a salamisi hajókon már amúgy is feltört tiszteletre méltó hátsófelét. Ami Kleón érdemeit illeti, mindjárt a sokat emlegetett pylosphaktériai diadalt a Hurkaárus egy hangsúlyozott hidegvérűséggel előadott párhuzammal semmisíti meg, az egyetlen esetben, amikor nem felülmúlni, hanem kellő értékére alászállítani igyekszik Kleón dicsekvését:

*Én meg, hogy egy műhely körül csavargék,
Elloptam a más főzte fazekat —*

akárcsak Kleón, aki Démosthenés hadiszerencsáját fölözte le.

Hát még, amikor mindketten — csakúgy roskadozva a teher alatt — jóskönyveiket hozzák elő, Kleón a jól ismert, a korabeli Athénben nagy tekintély gyanánt emlegetett Bakis jóslatait, a Hurkaárus pedig e jóslat-paródiának is paródiáit, az egyébként természetesen teljesen ismeretlen Glaniséit! Az, melleleg szólva, homályban marad, hogy Bakis jóslatainak mérhetetlen nagy számára mutat-e, ha Kleón nem vette észre, hogy e jóslatokat Démosthenés megbízásából már megdézsmálva Nikias, vagy pedig a színpalak mögé tűnt óvatos lókötőnek időközben már alkalma volt visszacsempészni az elcsent szent iratokat a többi közé. Annyi bizonyos, Kleónnak sejtelve sincs arról, hogy amikor az athéni nép fényes jövőjét a Hurkaárusal versengve színezik Bakis és Glanis jóslatai alapján, akkor is az alapkérdésben versenyeznek, abban, hogy melyikük a nagyobb gazember.

Felhőben sas léssz, az egész földnek fejedelme —

olvassa a fellengzős jóslatot Bakis könyveiből Kleón. De Glanis népszerűbben fogalmaz, s az Athén számára viláгурalmat ígérő jóslatot sokkal kézzelfoghatóbb tartalommal tudja kitölteni, különös tekintettel arra, hogy az athéni polgár a bírói napidíjban látta legfőbb jövedelmi forrását. Így a Hurkaárus nemesak a Paphlagón nagyhangú ígéreteit, de Kleón már megtett népszerűség-hajhászó intézkedését, a bírói napidíj fölemelését is lefözi, legalábbis ígéretekkkel, arra a távoli jövőre nézve, amikor az athéni polgárok fogják ellátni a bírói tisztet a meghódított Perzsiában is:

Ekbatanában ítélsz, nyalogatván sós palacsintát.■

S a hanyatló athéni nép allegóriája mögül egyszerre kibukkan az elaggott athéni kispolgár típusa, amikor a Hurkaárus által lefestett jövő szép reményeivel elteltten felujjong:

*Ujjuk, jujuk!
Nem volt olyan bölc, mint Glanis, soha!
Most már egészen rád bízom magam',
Nevelj föl engem, másod gyeremeket.*

Úgy tetszik, méltán illeti vád a lovagok kara részéről :

*Szép a te uralmád, oh Démos, kit az emberek félnek
s az egész világ, mint zsarnoki férfit;
Ám félrevezethető vagy, s kedveled a hízlegést, rászedetést
nagyon, bámulva szünetlen a
Szólóra; de távol az elméd, noha itt van.*

Ám félig-meddig komolyan veendő az a ravaszkodó szemhunyorítás is, amellyel az öreg értésünkre adja, hogy nem is olyan ostoba, mint amilyennek teszi magát. Hiszen együgyűségének látszatából húz hasznót, jól esik a kényeztetés, amellyel a kedvét keresik, s ha kire rábízta jólétét, visszaél a bizalmával, csak tegye : mire jól megszedte magát, elcsapja s az összelopkodott kincseket — nyilván a vagyonek kobzás jogi formái között — megint birtokba veszi. Mire az *agón* harmadik, a Démos színe előtt folyó fordulója utolsó szakaszához ér, ennyivel tud többet a közönség, mint a hatalomért versengő két vetélytárs. És tudja azt is, aminek a tudása kezdettől fogva a Hurkaárus előnyét biztosította Kleónnal szemben, azt ugyanis, hogy a verseny — a Hurkaárus számára tudatosan, Kleón számára öntudatlanul — arra megy ki, hogy melyikük a nagyobb gazember. Szemforgatóan hízeleg Kleón is az öreg Démosnak, a Hurkaárus is, hazudja érdemeit ez is, az is. De Kleón még azt hiszi, az a fontos, hogy a hazudott érdem legyen minél nagyobb, a Hurkaárus tudja, hogy azé a nagyobb érdem, aki szemérmetlenebbül hazudott. Így Kleón már el is vesztette a játszmat, amikor neki is eszébe jut a jóslat, hogy csak az túrhatja ki a helyéből, aki nálánál is szemétrevalóbb. Magától értetődő, hogy a Hurkaárus, aki mindeddig a leghitványabb szemfényvesztéssel bizonyította be elsőbbségét vetélytársa fölött, megőrzi szerzett előnyét, akkor is, amikor már nyíltan úgy merül fel a kérdés, hogy melyikük az alávalóbb. Most Kleón megy át támadásba, s a jóslatra csupán homályos célzást téve, de annak pontos tartalmát el nem árulva, olyan kérdéseket tesz fel vetélytársának, amelyekre nyilván további dicsekvést vár, de a Hurkaárus átlát a szitán.

Kihez jártál, mint gyermek, iskolába? — kérdezi Kleón, ki nem is sejti, hogy a jóslat titkát már régen ellopták tőle, s a Hurkaárus — ezúttal először — csak a színigazat mondja :

A hentések közt, pofleven tanultam.

Kleónt már „tépi belül a jóslat”, de azért tovább kérdez :

Hát a tornába' mily fogást tanultál? -

A Hurkaárus megint kertelés nélkül felel :

Lopván, elesküdni és szembe nézni.

Így megy ez tovább, míg végre Kleón megsemmisülten ismeri el, hogy betelt a jóslat, s Eurupidés tragikus hőseitől ellesett pátoossal vesz búcsút a hatalmat jelképező koszorútól.

Nem fér hozzá kétség, a cselekmény belső logikája szerint Athén minden eddiginél mélyebb süllyedésének kellene következnie ezután : Kleóntól átvette a hatalmat az, aki ennél a minden elődjénél hitványabb népvézérnél is alávalóbb. De a görög komédia — bár parodisztikus utalásaival állandóan emlékeztet reá — egészen más szerkezeti elvekhez igazodik, mint a tragédia. A görög tragédiában ugyanis csak a szereplő személyek számára váratlan fordulatok lehetségesek s a drámai feszültség fokozására ez is elegendő ; a színpad közönsége előre tudja a cselekmény kimenetelét, egyrészt, mert ki tudja számítani a fejlemények szigorúan logikus láncolata alapján, másrészt, mert a legtöbb tragédia a mitológiai hagyomány fő vonásaiban jól ismert mese-meneteit jeleníti meg a színpadon. Az *aprosdokéton*, a „váratlan fordulat” igazi területe a vígjáték, ahol a cselekmény alakításában nem köti meg a hagyományos meseanyag a költő kezét, s ahol a logikus vonal megtörése maga is a komikum hathatós eszköze lehet, amint a vígjátéki „felfordult világ” számos váratlan és szokatlan vonása. Ami most történik, mégis, ha a komédiának a tragédiáétól eltérő szerkesztő módszere teszi is lehetővé, külön magyarázatra szorul. Mert a Kleónnál is hitványabb demagógnak a szinte irreálisan alávaló Hurkaárusnak az uralomrajutása váratlanul kedvező fordulatot hoz, nem az athéni nép további süllyedése, hanem megújhodása következik. S ami a legmeglepőbb, a Hurkaárus is, mihelyt Agorakritos néven a politikai élet élére kerül, a megújult athéni nép hozzá méltó, igazszavú, a helyes utat egyengető vezetőjévé válik.

Ez a megújhodás egyébként komédiába illő, mesés eszközökkel van festve, amelyekben a mítosz-paródia kézenfekvő. Agorakritos ugyanis *kifőzi* az öreg Démost — persze, a színpad mögött — s az megfiatalodva, megszépülve kél ki a katlanból. A mitológiában Iasón boszorkány-mesterséget gyakorló felesége, Médeia fiatalítja meg hasonló mágikus fogásokkal apósát, Aisónt, meg Aischylos egy elveszett szatírdramája szerint Dionysos isten dajkáit, férjeikkel, a szatírokkal együtt ; igaz, hogy amikor Pelias leányainak azt a tanácsot adja, hogy főzzék ki elaggott apjukat, a bosszú vezeti, s nem a teljes receptet adja át, miáltal az öreg Pelias — Iasón haragosa — halálát leli a megfiatalító szertartásban. Nem így az előregedett athéni nép : Démos megújul, és borzadva hallja, hogy elmúlt öregkorában milyen agyalágyultan viselkedett, hogyan vette körül magát az ostobaságát kihasználó hízelgőkkel, hogyan adta oda pillanatnyi előnyökért az állambiztonság nagy érdekeit, s hogyan hunyt szemet a megvesztegetés előtt az igazságszolgáltatásban. Ezentúl minden másképp lesz, s maga Agorakritos az, aki kinyitja szemét a régi hibákra s azok kijavításához segíti.

Észre kell vennünk itt egy paradox játékot az idő, illetőleg az életkor fogalmával is. Méltó ez a játék magához az időhöz, amelyet már Hérakleitos a „játszó gyermek” alakjában személyesített meg. A homályosbeszédű ephesosi tanításaihoz alighanem híven adja Hérakleitos ajkára az idő játéká-

nak azt az értelmezését Lukianos, hogy ebben a játékban felfelé és lefelé járni a körtáncot ugyanazt jelenti. A „marathóni nemzedék” vénei képviselik azokat a régi jó erkölcsöket, amelyekhez visszatér a megifjodott Démos: a régi Athén az, amelybe visszatér visszatérő ifjúságával. De ez a régi Athén nem valami penészes régiség, hanem az az „ibolyakoszorús” város, amelyet a fiatalságukra visszaemlékező öregek őriznek a szívükben. Öregségnek és fiatalságnak valóban arról a dialektikájáról van itt szó, amelyet Hérakleitos hangsúlyozottan említ az ellentétek egységének példái között. De vajon nem az állam megöregedését jelenti-e, ha visszatér életének ötven-hatvan évvel korábbi szakaszához? S maga a fiatal költő, aki alig múlt húszesztendő, s éppen ebben a játékban lép először nyílt sisakkal a vígjátéki verseny küzdőterére, vajon a saját meggyőződését adja-e a színész ajkára, amikor a „megfiatalodott” Démos kizárja a „csupaszsájú ifjakat” a közéletből, s vadászni küldi őket, hogy a népgyűlésen adják át helyüket a tapasztaltabb véneknek? Ha így volna, aligha tudná összeegyeztetni lelkiismeretével, hogy ő maga — ha csak a komédia eszközeivel is — az athéni politika égető kérdéseiben foglaljon állást, s elsőrendűen politikai tartalmú vígjátékával elnyerje a pálmát az agg Kratinos elől, akiről éppen a *Lovagok* egyik, a költő legszemélyesebb mondanivalójával teli kardalában — az ún. parabázisban — kegyeletesen, de mégis a maga erejét érző fiatalság kíméletlen fölényével írja:

*Most elnézitek őt eszelősen támolygani, senkise' szánja,
Mintán a lant tekerője kihullt s idegében semmi feszesség,
Összhangja pedig szétbomladozott; maga lézeng őszen alá s fel...*

Minden jel szerint tehát Aristophanés tudta, hogy egy nép akkor „fiatal”, az állam akkor életerős, ha előre néz és nem hátra, s egyetértett Euripidesszel (Oltalomkeresők 442—449. vv.) abban, hogy a demokrácia a fiatalság szó-lásszabadságában megnyilvánuló kezdeményező erőt mint fejlődése egyik biztosítékát nem nélkülözheti:

*Ahol földjén a nép uralkodik maga,
Az ifjú nemzedékre nézhet boldogan.
De lenne csak köztük király: az gyűlöli
Népének legjavát s ki gondolkozni mer,
Hatalmát félti tőle és megölni kész.
De város nagygyá hogy fejlődhetnék, ha mint
Tavasszal éretlen kalászt, az ifjakat
S minden merészebb kezdeményt elfojtanál?*

A *Darazsakban* a fulánkös vén bírák (a „darazsak”) kara a „Kleónt szerető” öreg, Philokleón fiát, Bdelykleónt korholja, de világos, hogy Kleón kijelentése; amelyre a Kar nem ok nélkül utal, általában kárhoztatta az ifjúságot, sőt „összeesküvőnek”, „hazaárulónak” bélyegezte, tehát politikai szerepét tartotta korlátozandónak:

*Oh Népfecsegi-Kleón,
 Be igaz a fiatalok felől amit szólsz!
 Soh'se mert voln' az az ifjú ember illyet mondani,
 Ha nem rögzött honáruló.*

Ha pedig ez Kleón álláspontja a *Darazsak* szerint, akkor nyilvánvaló, hogy Aristophanés a *Lovagok*ban is legfeljebb ironikus célzattal képviselhet hasonlót. Nem is annyira a fiatalság politikai szerepének szól a kétértelmű hangsúly, amely a vígjáték zárókövének szánt motívumot, a Démos megfiatalodását kíséri. Magának a megifjodásnak a kétértelműsége vígjátéki eszközökkel a költő egyetnemértését jelzi azokkal, akik az athéni állam visszatérését a marathóni nemzedék erkölcsi-politikai eszményeihez regresszió-nak tekintették. De szüksége volt e motívumra azért is, mert e nélkül a leg-hitványabb embernek rajzolt Hurkaárus uralomrajutását csak Athén végső elaljasodásának vigasztalan képei követhették volna — a nézők képzeletében akkor is, ha Kleón bukásával lezárja a cselekményt. Valóban, a költő aligha számíthatott volna sikerre, ha közönségét avval bocsátja el, hogy Kleón bukása után csak még rosszabbra fordulhat az athéni nép sorsa, de a saját meggyőződésével is szembekerült volna így. Sem az egyik, sem a másik szempontot nem elégíthette ki a vígjáték egy olyan végső kihangzása, amely Kleónt a két rossz közül a kisebbik rossznak, vagy akár csak az elkerülhetetlen hanyatlás egy szükségképpen láncszemének tüntette volna fel. De ha így van, miért kellett az egész vígjátékot egy olyan motívumra felépítenie a költőnek, amelynek a saját politikai meggyőződésével ellenkező következményeit csak ilyen erőszakoltan látszó befejezéssel tudta korrigálni?

Úgy hisszük, elsősorban azért, mert afféle jóslatok, mint amilyen az is, hogy Kleón után csak nála hitványabb következhetik, valóban forgalomban voltak az V. századi Athénben. Aristophanés egy ilyen jóslatot vehetett alapul, látszólag elfogadva hitelét, hogy annál hatásosabban tegye nevetségessé — más alkalommal is egyszerre több felé vagdalkozó szatirikus módszerével — nemesak Kleónt és a demagógoknak kiszolgáltatót athéni közéletet, hanem az állami ügyekre nagy befolyást gyakorló, politikai visszaélésekre sok alkalmat adó jóslatokat is. Hogy mi volt a véleménye általában ezekről a jóslatokról, azt világosan mutatja éppen a *Lovagok* két jelenete, az egyik, amikor Démosthenés bor mellett sillabizálja a Nikias által elesent jóskönyveket, a másik, amikor Paphlagón-Kleón és a Hurkaárus a teher alatt roskadozva cipelik a Démos színe elé hatalmas készletüket és a jóskönyvekkel a kezükben versengenek azért, hogy ki tud szemképráztatóbb jövőndőt hazudni. Minden jel arra vall, hogy az V. századi Athénben kerengő, Bakis és a Sibyllák nevéhez fűződő jóslatok között olyan is volt, amely — ha dramaturgiai szempontból megmarad is *aprosdokétonnak*, vígjátéki „váratlan fordultnak” — egykorú vallásos hiedelmek szempontjából bizonyos kapcsolatot létesített a leghitványabb ember uralomrajutása és az athéni nép megújódása között.

A boiótiai Hésiodos vezette be i. sz. e. a VII. században a görög költészetbe azt a keleti eredetű mítoszt, amely szerint az emberiség története a boldog, békés aranykorral kezdődött s fokozatosan hanyatló korszakokon át vezetett a vaskorba, amelyet a végső felhomlás fog követni, hogy utána a világ megújuljon ismét. Hésiodos a visszatérő aranykor motívumát csak futólag érinti, annál inkább lép ez előtérbe különböző keleti forrásokban, közöttük az ószövetségi prófétáknál is, akiknek a figyelme többnyire éppen a végromlás rövid átmeneti korszakára s az ezt követő boldog és békés korszakra irányul. Keleti források táplálják azokat a görög nyelvű jóslatokat is, amelyek az ószövetségi próféták „messiási korszakához” hasonlóan a növényvilág gazdagságával és az állatvilág békéjével jellemzik a fokozatos hanyatlást lezáró végkorszak után visszatérő aranykort: ez az a világ, ahol az együtt legelésző farkas és bárány a helyreállt békét jelképezik. De az aranykor visszatérésének elengedhetetlen feltétele, hogy a fokozatos hanyatlás során az egyre hitványabb korszakokat a leghitványabb, a végromlás korszaka lezárja. A klasszikus ókor költészetében századokkal utóbb a római Vergilius rajzolja meg a legmegragadóbban híres IV. eclogájában — görög nyelvű, de keleti eredetű jóslatokat, az ún. Sibylla-könyveket is felhasználva — a visszatérő aranykor mítoszáét. Többek között a *Béke* egy részlete, a népámító pap, a Bakis és Sibylla jóslataira hivatkozó Hieroklés ajkára adott szavak bizonyítják, hogy ez a gondolatkör már Aristophanés számára is ismerős volt:

*Mert nincs kedve szerint örök isteneinknek a hadzajt
Megszüntetni előbb, mint „farkas nőszi a bárányt” . . .*

*

Összegezzünk s egyben egészítsük ki még egy-két utalással eddigi megfigyeléseinket. Hogy a fokozatos hanyatlás elmélete egészen a leghitványabb uralma által jelzett végkorszakig Aristophanés szemében Bakis jóslatának számít, azt a *Lovagok* *expressis verbis* kimondja. Hogy az aranykor-elképzelések egy állandó jellegű — Vergilius IV. eclogájában, az ószövetségi próféciaiban és a késői Sibylla-könyvekben és még számos más forrásban előforduló — motívuma, az állatvilág eszhatologikus megbékélése ugyancsak Bakis jóslata gyanánt volt ismeretes Aristophanés előtt, azt a *Békében* Hieroklés ajkára adott szavak bizonyítják. Hogy Bakisnak az a jóslata, amely szerint Athén „sas lesz a felhők között”, az athéni népnek nemesak felemelkedését, hanem megfiatalodását is ígérte, arra a CV. zsoltár 5. verse, illetőleg az előregedett sasnak a Nap tüzeiben való megfiatalodására vonatkozó, olyan pseudo-tudományos-mitologikus hagyományok engednek következtetni, amelyeket a görög Physiologus a zsoltárvershez fűzhetett. Ez utóbbi viszont a ciklikus világszemlélet egy másik antik szimbólumára, a magát időről időre (pl. ezerévenként) tűzben megújító Phoenix madárra emlékeztet; nos, a Phoenix

madár is szerepel egy-egy előregedett város megfiatalodásának a jelképeként, így Martialis szerint az agg Róma fiatalodott meg Phoenix madár gyanánt a tűzvészben, Aelius Aristides szerint Smyrna, s ez utóbbinál érdekes a színpadi cselekmény analogiájára való utalás, amely csak a következőképpen értelmezhető: Smyrna úgy fiatalodott meg, mint a Phoenix madár, vagy pedig mint Athén — Aristophanés vígjátékában.

Démos megfiatalodása tehát az aranykor visszatérését is jelenti, az aranykorét, amikor ismét Kronos a világ ura. Kronos korának, az aranykornak az embereiről Plátón beszél a *Politikoszban*, hogy öregén születtek, azután fokozatosan fiatalodtak, míg végül eljutottak testileg is, szellemileg is a csecsemőkorba. Mi más ez, mint a Démos „aranykori” megfiatalodásának a *d a b s u r d u m* vitele? Platónnál, aki a *Symposionban* arra méltatja Aristophanést, hogy Sókratés jelenlétében, az ő magasan szárnyaló filozófiai mítosza mellett mondja el a maga komikus mítoszáat a szerelemről, az is elképzelhető, hogy egyenesen a *Lovagok* meséjére céloz, természetesen annak az összefüggésnek a tudatában, amit nekünk széleskörű összehasonlító anyag segítségével rekonstruálnunk kellett, de ami Aristophanés egykorú közönsége számára magától értetődő, sőt a vígjáték komikai hatásának egyik, a nézők tudatában megadott alapfeltétele volt.

Így tehát az egész cselekmény parodisztikus célzattal Bakis jóslatait teljesíti be, amelyek szerint a fokozatos hanyatlást lezáró végromlás után az aranykori megújulás következik, s ennek keretében az elaggott Démos megfiatalodik. Ha minden logikának ellene is mond, az efféle jóslatok sajátos „logikája” szempontjából egyenesen magától értetődő, hogy a hitványra egyre hitványabb következik, s mégis, mihelyt a leghitványabb jut uralomra, az athéni nép megújul. Hogy dramaturgiai szempontból ez a megújulás mégis *aprosdokéton*, csak világosabbá teszi, hogy Aristophanés ironikusan játszik el a közkeletű vallásos képzetekkel, csak tréfaképpen fogadja el a vígjátéki cselekmény alapjául a jóslatot. S éppen azáltal, hogy a jóslat egész összefüggését engedi áttetszeni a vígjáték parodisztikus cselekményén — nemcsak a fokozatos hanyatlást, hanem a hanyatláshoz váratlanul, illogikusan kapcsolódó megújulást is —, kettős célt ért el egyszerre a költő. Végző fokon optimisztikus hangsúllyal állította fel a hanyatló athéni demokrácia erkölcsi-politikai megújulásának a követelményét, s nevetségessé tette azokat a jóslatokat, amelyek az athéni demokrácia hanyatlása idején egyre nagyobb tekintélyre tettek szert és nem egy esetben politikai visszaélésekre is alkalmat adtak.

A megfiatalodott Démos a játék végén vidám tánc lépésben viheti ki a mezőre a Paphlagón-Kleón által idáig elrejtett szép leányokat, a Béke megszemélyesítőit. Ezúttal a végig nem mondott jóslat *alapján*, mint ahogyan sok tekintetben hasonló körülmények között Trygaios a Hieroklés által fennen hirdetett jóslat *ellenére*. Mert akárhogy is magyarázták a jóslatokat a népámítók: Aristophanés számára a Béke mindenképp felett állt.